

Pogányné Rózsa Gabriella[✦]

Pillanatkép a „pesti helyőrségi fő kórházzról.” Az 1856-os felülvizsgálat tanulságai

DOI 10.17047/HADTUD.2022.32.1.43

A magyar katona-egészségügyi rendszer Mária Terézia és II. József uralkodása alatt épült ki, ennek egyik fontos eleme a kórházak „minőségbiztosítása”, bejárása volt. A mai Honvédkórház 1849 és 1871 között a Ludovika épületében működött, erről az időszakról nyújt képet az intézmény 1856. évi vizitációjának jelentése, melyet a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár őriz.

KULCSSZAVAK: katona-egészségügy története, kórházvizitáció, XIX. század közepe, Magyarország, Honvédkórház

The function and status of the „garrison main hospital” in Pest. Based on the the protocol of the review 1856

The Hungarian military health care system was established during the reign of Maria Theresia and Joseph II, and an important part of it was the quality assurance of the institutions. Between 1849 and 1871 the Honvédkórház (the Military Hospital of the Hungarian Defence Forces Medical Centre) was located in the building of Ludoviceum. The protocol of the audit 1856 in the collection of the Military Archive in Budapest gives a lot of information about this period of the hospital.

KEYWORDS: history of the military health care system, review of military hospitals, middle of 19th century, Hungary, Honvédkórház

2019-ben ünnepelte a Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Honvédkórháza 120 éves jubileumát annak, hogy 1899-ben beköltözött a mai Róbert Károly körüti, immáron stabil telephelyére, és a jeles évfordulás ünneppsorozat egyik momentumaként jelent meg a 120 év történéseit feldolgozó reprezentatív kötetem.¹ Maga az intézmény azonban a XIX. század végén már közel 120 éves volt. A „Pesther Militärspital”

✦ Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtár –
Hungarian Defence Forces Medical Centre, Scientific Library;
e-mail: rozsa.gabriella@hm.gov.hu; ORCID: 0000-0001-8524-9603

¹ Pogányné Rózsa Gabriella: A Honvédkórház 120 éve – 120 years of the Military Hospital. Budapest, Zrínyi, 2019.

alapítása 1781-ben történt és II. József nevéhez kötődött, így a kórház, 2021-ben már 240 esztendő s historiájára tekinthetett vissza. Jelen tanulmány a tervezett „240-es kötet” kutatásainak egy (némely) érdekes forrásáról szól.

A Habsburg Birodalom katona-egészségügyi rendszerének, intézményhálózatának kiépítése és stabil személyi állományának megteremtése Mária Terézia, illetve hangsúlyosabban II. József uralkodása alatt zajlott le. A „kalapos király” parancsa alapján Giovanni Battista Brambilla első kiadásban 1788–1789-ben közzétett szabályzatában rendezte a csapatokhoz kötődő és az önálló katonai egészségügyi intézetek személyzetével, működésével, a betegszállítással, a gyógyszerrendeléssel és használatával, az orvostechikai és építészeti, „gépészeti” berendezésekkel (fűtés, légcserébiztosítás), a higiéniai követelményekkel, vízellátással, az étkeztetéssel kapcsolatos kérdéseket, a betegadatok adminisztrálásának módját, a gazdasági ügymenetet.² A XIX. század első felében véghezvitt reformok (1808, 1848, 1850, 1853) intézkedései egyrészt a tábori orvosi kar irányítását, a katonaorvosok rangjának megnevezését, függelmi viszonyait és zsoldját érintették,³ másrészt pedig a stabil katonai gyógyintézmények rendszerében hoztak alapvető szervezeti, hatás- és feladatköri változásokat. Az 1808-as szabályzat, illetve 1815-ös újabb kiadása⁴ alapján épült ki a Habsburg Birodalomban a helyőrségi kórházak hálózata, amelyek saját orvosi, ápolói és igazgatási személyi állománnyal rendelkeztek. (Mindazonáltal érdemes azt is megjegyezni, hogy a helyőrségi kórházi rang és funkciórendszer hivatalos rendeletben való megjelenése előtti, a XVIII. század utolsó évtizedeiből származó és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katona-egészségügyi iratokban magam is láttam e megnevezés használatát.⁵) A fővárosokban lévő, illetve az 1000 ágynál nagyobb intézmények (helyőrségi) „fő kórházi” rangot is kaptak. [A pesti kórház 1000-ágyas ugyan, de nem fővárosban van, a később említett komáromira pedig egyik szempont sem igaz. (Megjegyzés Pogányné Rózsa Gabriella)] 1829 és 1840 között azonban a bécsi helyőrségi kórház kivételével mindegyiket ezredkórházzá „fokozták le” és csak az 1850. november 13-án kelt vonatkozó rendelkezés értelmében kapták vissza korábbi rangjukat, így ekkor a Habsburg Birodalomban összesen 19 Garnisons-Spital működött. Feladatuk helyőrségük alakulatainak egészségügyi ellátása volt, illetve a módszertani segítségnyújtás, „példamutatás” az ezred- és csapatkórházak számára, a részvétel a katonaorvosi, ápolói és kórházi hivatalnoki-igazgatási gyakorlati kiképzésben, valamint szükség esetén a tábori kórházi rendszer mielőbbi kiépítésének támogatása saját erőforrásaikra építve.⁶

2 Brambilla, J. A.: *Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten*. 1-2. Theil. Wien, Trattner, 1788–1789.

3 Vö. Kirchenberger, Salomon: *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*. Wien, Safar, 1895. 15–29.

4 *Militär-Sanitäts-Reglement*. Wien, Hof- und Staatsdruckerey, 1808.; *Revidierter und verbesserter Auszug aus dem Militär-Sanitäts-Reglement* Wien, Hof- und Staatsdruckerey, 1815.

5 Vö. pl. HM HIM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár [a továbbiakban: HL.] I. 1. General Commando. 1785. évi 183. vagy 1789. évi 271. dobozban a 34. iratcsomóban több helyen.

6 Kirchenberger, Salomon: *Chronologische Tabellen zur geschichte des k. und k. österr.-ungar. Militär-Sanitätswesens*. Wien, Šafár, 1896. 22–23.;

Kirchenberger, Salomon: *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*. Wien, Šafár, 1895. 150., 154–155.

Az intézményhálózat kiépülésének, stabilizálódásának több évtizeden át tartó folyamatában fontos lépés volt a katonai kórházak és patikák évenkénti rendszeres felülvizsgálatának (Visitation) előírása az 1789. december 31-én kelt rendeletben, amely tartalmában Brambilla művébe szintén beépült. A XIX. század első felében e területen szintén zajlottak reformok, ezek során az alapvető rendelkezésekhez újabb pontok és szempontok társultak, így formálódott – mai fogalmainkkal élve – a katonai-egészségügyi minőségbiztosítási rendszer. Intézménylátogatások azonban nem csupán a hadseregen belül voltak, hanem a civil kórházakban is végeztek ellenőrzéseket az civil egészségügy prominensei.

A hadseregen belül az intézményi felülvizsgálatok a területileg illetékes törzsorvosok hatáskörébe tartoztak. Ez magától értetődően hatott ki a tőlük elvárt képességek, készségek, adottságok összességére, „a törzsorvosoknak legjobb korban lévő, tetterős és jó testi, fizikai állapotban lévő férfiak kell lennie, nem csupán azért, mert a kórházak és patikák az ő irányításuk alatt állnak, hanem azért is, mert az alárendeltségükbe tartozó alakulatok orvosait rendszeresen fel kell keresniük és orvosi szolgálatuk minden kérdésében felelősek értük. Ennek egyik része a katonák szakmailag magas színvonalú gyógyítása, ellátása, kórházi ápolása, másrészt a helyőrségi és ezredkórházakban a rend és a gyógyszerekkel való felelősségteljes gazdálkodás biztosítása.”⁷

A kórházak és ezek gyógyszerárainak vizitációja évente egyszer, a táborigazgatók két alkalommal történt, az előbbiek bejárása után hat héten belül kellett a jelentésnek az illetékes parancsnok és az Oberfeldarzt felé elkészülnie. Ha jelentős és egészséget veszélyeztető hiányosságok mutatkoztak, akkor a General Kommandóhoz szintén el kellett juttatnia a dokumentumot. Erre vonatkozóan is kaptak támpontokat a törzsorvosok azzal a kitételrel, hogy a jelentésben az alábbi – tetszőleges sorrendben tárgyalható – 23 pontban foglalt kérdésekre kell kitérniük.

- Milyen az épület fekvése, általános állapota, nyirkos, huzatos, tűzveszélyes-e?
- Hogyan került az épület a hadsereghez, biztosított-e a tisztántartása, a hulladék biztonságos azonnali elszállítása?
- Mekkora a kórház kapacitása, személyzetének létszáma, helyiségek száma és félesége, felszereltsége, van-e saját kertje, van-e benne privát érdekeltség?
- Hány beteg tartózkodik éppen a kórházban, lehetséges-e a betegségek szerinti szeparálásuk, mekkora kórtermekben vannak elhelyezve?
- Megoldott-e a lábadozók és a betegek elkülönítése, a gyógyulást követően mennyi idő után hagyhatják el a kórházat?
- Milyen állapotban vannak a kórházi eszközök, orvosi műszerek, különösen a rézből készültek?
- Milyen típusú betegségekben szenvedők szoktak a kórházban lenni, léteznek-e kellő intézkedések a járványok megfékezésére, volt-e példa pandémiára? A későbbiekben az Udvari Haditanács a kórházat átlagosan jellemző mortalitási arány nyomon követésére is figyelmet fordított.

7 Korabeli forrásként vö. Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten. 1. Theil. Wien, Trattner, 1789. 50–55.; a XIX. századból: Hübler, Franz: Militär-Oekonomie-System der kaiserlich königlichen Armee. 2. Bd. Wien, Verlag der Geistinger'sche Buchhandlung, 1820. 240–241.

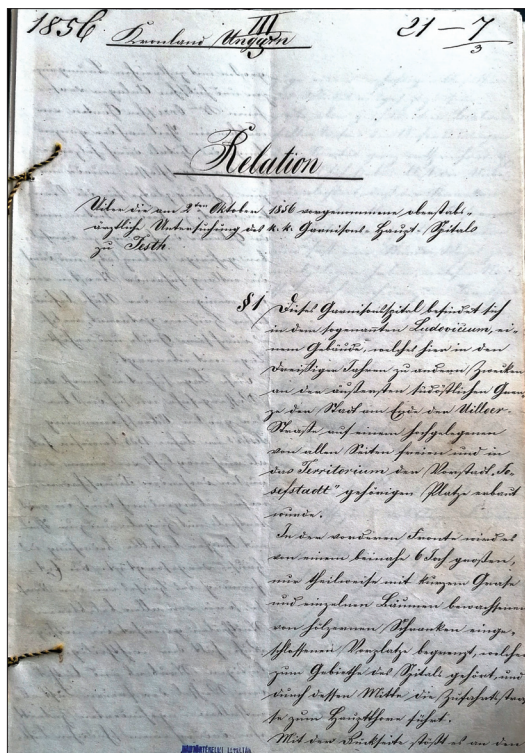
- Milyen a kórházban az étkeztetés, betartják-e a diétákat, rendelkezik-e az intézmény megfelelő ivóvízzel, milyen a kenyér minősége?
- Helyben készülnek-e a gyógyszerek, katonai vagy civil partnerektől történik a beszerzés, van-e elég raktárkészlete a kórháznak, szabályos-e a gazdasági ügyvitel, időben fizetnek-e beszállítóknak? Ha az orvosok hibájából a gyógyszerek tönkremennek, akkor a törzsorvosnak intézkednie kell.
- Milyen a betegek ápolásának, gondozásának színvonala, nem tartanak-e bent indokolatlanul személyeket, mekkora az ápoló/ellátó személyzet?
- Megfelel-e a parancsnok az elvárásoknak, milyen nagy a fluktuáció a kórház élén?
- Alaposan dokumentált-e a kórház működése, pontosan vezetik-e a betegek és a személyi állomány nyilvántartásait?
- Milyen a kórház gazdasági vezetése, milyen forrásokból és szabályosan történnek-e a beszerzések?
- Kellő létszámú és felkészültségű-e az orvosi kar, rendelkeznek-e katonaeorvosi végzettséggel, elegendők-e a beteglétszám arányában?
- Ki felel a rendelés zavartalanságáért, rendben vezetik-e a rendelés adminisztrációját?
- Milyenek az ágymatracok (szalmazsák), tiszták-e és cserélik-e őket?
- Van-e tábori papja (nem nevezi meg a felekezetet) és kápolnája a kórháznak, szabályosan történik-e a holtak eltemetése?
- Vannak-e hiányosságok, a betegek panaszai igazolhatók-e a felülvizsgálat során tapasztaltakkal, történtek-e ellenlépések?
- Felveszik-e a katonák hitveseit és gyermekeit a kórházba? A katonafeleségek szüléseinél az orvosok nyújtanak-e segítséget?
- Milyen esetekben és mekkora napi költségtérítés ellenében vesznek fel civil betegeket a kórházba?
- Hogyan tárolják a beteg katonák egyenruháit? Gondoskodnak-e a betegek szennyezett és fertőző ruháinak, ágynak fertőtlenítéséről, tisztításáról?
- Vannak-e betegsük, sebesülésük során katonai szolgálatra alkalmatlanná válók a kórházban, mikor bocsátják őket felülvizsgálatra (Superarbitrium)?
- Ebbe a pontba kerülhetnek a vizsgálat során tapasztalt egyéb fontos közlendők.⁸

A vizitációk rendszere természetesen a későbbiekben úgyszintén megmaradt, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár őrzi a Honvédkórház akkori jogelődjének, a pesti helyőrségi fő kórház (és budai, illetve kiscelli/óbudai filiái) 1856-os vizitációjának iratanyagát.⁹

Alább az ezen „Relation-ban” foglaltak alapján nyerhetünk betekintést a kórház 1856-os működésébe az ott tevékenykedők és gyógyulók életébe. (A következőkben a jelentésből származó információkhoz nem csatlakozik jegyzet, csak az azon kívüli forrásokat adom meg.)

8 Hübler, Franz: Militär-Oekonomie-System der kaiserlich königlichen Armee. 2. Bd. Wien, Verlag der Geistinger'sche Buchhandlung, 182. 244–246.

9 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. III/5. (21-24.) 2180. doboz. 21/7. irat.

1. ábra.

A helyőrségi fő kórházzról készült jelentés első oldala

(Forrás: a HM HIM HL)

A pesti Garnisons-Haupt-Spital ekkoriban a Ludoviceum épületében működött, amely eredetileg a Magyar Hadi Főtanoda számára készült. Az intézetben eredeti rendeltetésének megfelelően az első tanév megnyitására 1849. január 7-én került sor. Az ünnepélyes aktus után az oktatás ekkor sem kezdődhetett meg, mivel a Pestre bevonuló Windischgrätz tábornok január 17-én betiltotta az iskolát, ingóságait és ingatlanját lefoglalta és a császári sereg számára katonai kórházat alakított ki az épületben.¹⁰ Az Ludoviceum a város 1849. április 24-ei felszabadítása után gyakorlatilag a honvédsereg kórházaként működött. Júniusban felvetődött ugyan az ingatlan visszaadása oktatási célokra, de Lumnitzer Sándor hadügyminisztériumi egészségügyi osztályfőnök javasolta, hogy az épület „központi táborig kórházzal tartassék fenn”,¹¹ így kórházként került a szabadságharc bukása után újra a császári sereg kötelékébe és szolgált továbbra is egészségügyi intézményként.

10 Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: A Ludovika gyakor és most. Budapest, Zrínyi, 2018. 20.

11 Vö. Ács Tibor: A Magyar Hadi Főtanoda, 1848–1849. In: Hadtörténelmi Közlemények. 1999. 333.; 337–338.; Ács Tibor: A magyar katonai akadémia előtörténete: A tervtől a megnyitásig (1790–1849). In: Hadtörténelmi Közlemények. 2013. 98.

Az 1850. november 29-i jelentés szerint a katonai kincstár az épületet 1. számú táborig fő kórháznak, az 5. sz. tüzérezred táborig kórházának és fő helyőrségi kórháznak használta.¹² Utóbb ruharaktár¹³ is működött benne, majd magának a kórháznak, későbbi megnevezésével a 16. számú helyőrségi kórháznak adott otthont egészen 1871-ig, annak ellenére, hogy „őfelsége a Ludoviceum-épületnek a honvédelmi minisztériumnak való mielőbbi átadását már elrendelte. A rendelet tényleges kivitelét azonban azon körülmény gátolja, hogy a Ludoviceában levő helyőrségi kórház áthelyezésére alkalmas épület mindeddig nem találtatott, ugyanazért a honvédelmi minisztérium most egy végleges helyőrségi kórház épüléséig egy ideiglenes barakk kórház fölépítését szándékolja”.¹⁴ Végül 1871-ben került a kórház a külső Üllői úti barakkokba.

2. ábra.

A Ludoviceum park felőli oldala az 1850-es években

(Forrás: Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: A Ludovika egykor és most. Budapest, Zrínyi, 2018. 21.)

Az 1856-os vizitációs jelentés csak annyit közöl az épület előtörténetéről, hogy az „más célokra épült” Pest délkeleti határában, a Józsefvárosban. Mindezzel együtt az elhelyezés az utcától való távolságát és a mögötte elterülő Orczy-kertet tekintve „megfelel az egészségügyi követelményeknek”, következő tavaszra fásítási programot is terveznek a főváros által felajánlott fa- és bokorcsemetek felhasználásával. De a helyszínnek kétségtelen hátránya, hogy messze van a városközponttól.

12 HL MDC. 1850: 172:11855 hivatkozás: Sági Erzsébet: A pesti császári és királyi helyőrségi kórház története az alapítástól a szabadságharc utáni évekig. In: Orvosi Hetilap. 2011. 958.

13 HL. I. 2. III. Armeé und Landes General Commando. 1857. III/5. (12-34.) 2360. doboz. 19/1. irat. 1857. február 4.

14 Beck Antal: A Ludoviceum. In: Harci Világ: A Honvéd melléklapja. 1871. június 15. 99.

A jelentés az épületegyüttes összességével elégedettnek tűnik, hosszan részletezi az egyes funkciókra használt területek építészeti és higiéniai jellemzőit, mindazonáltal vannak olyan pontok is, amelyeket megkérdőjelezhetőnek tart, például az épület belső udvara nem biztosít elegendő légcserét, a mellékhelyiségek száma nem elegendő és technikai kialakítása pedig egyenesen ellentétes az egészségügyi előírásokkal. Így kötelezően előírt átépítés után újabb vizsgálatot helyezett kilátásba a vizitátor.

A jelentésben foglaltak alapján a kórház elrendezése a következőképpen rekonstruálható: a fölszinten az előtér volt és a kápolna, ezekhez csatlakozóan a kórház halottasháza, illetve boncterme.

Az alagsorban a konyha és az élelmiszer-, ruha- és szalmaraktárak, jégpince, mosókonyha, beteg fogvatartottak két kórterme, illetve technikai személyzet lakóhelyiségei. Tervben volt a fogda áthelyezése, valamint a tűzveszély miatt a fa- és szalmaraktárak kiköltöztetése a kórházépületből és akkori modern hideg-meleg vizes, gőzfűtéses fürdő kialakítása, a tiszték, valamint a fertőző betegek számára elkülönített résszel.

A félemeleten a parancsnoki és gazdasági tiszt irodák és a kórház vezetőinek szolgálati lakásai találhatók, valamint az orvosok ügyeleti szobái és a felvételi iroda. Utóbbiak a folyosóról egy közös előtéren keresztül közelíthetők meg. A félemelet további részzeit a 3–9. betegszobák foglalják el, majd a laktanyagondnok lakása, a konyha, ágy- és eszközzraktár. Utóbbiak áthelyezésével az alagsorban majd újabb kórtermek alakíthatók ki. A bizottság javasolta, hogy a laktanyagondnok lakása sem a kórházban, hanem a lovarda épületében legyen, ahol nyaranta 170 lábadozó rehabilitációját végezték.

Az első emeleten 16 különféle méretű kórterem (10–24. és a 26.) szolgálta a gyógyítást, de itt működött a kórházi patika, annak irodája, ügyeleti helyisége és laboratóriuma is. Orvosi szobák, tiszt és ezredorvosi szolgálati lakások mellett a műtő, a gyógyszerraktár, konyha és a kápolna oratóriuma szintén az első emeleten nyert elhelyezést.

A második emelet 15 kórteremnek biztosított helyet (27–38., 40–42.) az öt darab, összesen tíz tiszt elhelyezésére kialakított betegszobák, valamint orvosi és tiszt irodák mellett. Mellékhelyiségek mindegyik szinten voltak.

A fő épület mellett a barakkokban is folyt a gyógyítás, ezekben voltak a 45–56-os kórtermek.

A jelentés elismerően szól a kórház kertjéről, de megjegyzi azt is, hogy a további, akkor már tervezett fejlesztéshez hozzáértő kertész alkalmazása szükséges.

A kórház bejárása idején, 1856. október 2-án 815 beteget ápoltak az intézményben, akik betegségeik típusának megfelelően szeparált „osztályokban” kapták meg a szükséges gyógykezeléseket.

A jelentés szobákra lebontva részletezi a statisztikai adatokat. Az 56 kórterem befogadóképessége összesen 1224 fő volt, az egyes helyiségek különféle méretűek voltak, a tiszt osztályon egyszemélyes elhelyezésre is mód nyílt, a legnépesebb kórteremben pedig maximum 54 beteget ápoltak.

1. táblázat.
Az 1856-os vizitációs jelentés számszerű adatai

<i>Osztályok (betegségtípusok)</i>	<i>Kórtermek</i>	<i>Összesített ágyszámuk</i>	<i>Aktuális betegszám</i>
Fogolyosztály	1, 2 ½	23+12=35	14+10=24
Rühös betegek	2	14	14
Venerológia (szifiliszos betegek)	3-8	37+9+18+54 +23+8=149	36+8+17+53 +20+7=141
Tiszti kórtermek	9, 28 ½, 34 ½, 39, 42 ½	1+2+2+1 +3+1=10	1+2+2+1 +2+1=9
Szülészet	10	6	3
Dühöngő örültek	10 ½	2	2
Sebesültek, traumatológia	11-15, 20	26+19+22+22 +10+23=99	22+14+20+14 +6+20=96
Nők és gyermekek kórterme	11 ½	3	2
Gyulladásos szembetegek	16-19	22+21+22+18=83	14+17+12+10=51
Lázás betegek	21, 29, 31-32	18+52+49 +47=166	15+40+28 +36=119
Diarés betegek	22-23	16+15=31	12+10=22
Különféle belgyógyászati betegek	24, 26-28, 34-35, 40, ebből a 27-es szoba a „mellbetegek”-é, 9 ágy 6 személy	14+20+9+21+26 +45+34=169	10+15+6+11+21 +36+26=125
Himlősök	30	12	2
Tífuszos betegek	36	19	11
Szürkehályogos betegek	37	16	15
Fizetős (nem igényjogosult) betegek kórterme	38	9	8
Krónikus tüdőbetegek	41	18	10
Vízkórosok	43	9	0
ÖSSZESEN		873	651
<i>A barakkok osztályai</i>			
Lábadozók kórtermei	45-47, 51-56	351	164
MINDÖSSZESEN		1224	815

A számszerű adatok ismertetése mellett a jelentés kiemeli, hogy a barakkok csak nyári időben vannak használatban, mindazonáltal a lábadozókat mindenkor csak akkor bocsátják vissza szolgálati helyükre, ha már teljesen meggyógyultak. Kivételek ez alól a lázas betegségben legyengültek, akiket célszerűbb erejük visszaszerzéséig szabadságotolni.

A kórház különféle ingóságainak tételes számbavétele alapján a gyógyítás anyagi háttere biztosítottnak látszott. A kórtermek nagy részében az ott szükséges orvosi/gyógyászati eszközök és az ágynemű tárolására különféle méretű szekrények, ládák találhatóak, és az előző felülvizsgálat jegyzőkönyvében javasoltaknak megfelelően ilyenek a folyosókra is készültek. Az ágyak, ágyneműk tisztítása, fertőtlenítése, a szalmazsákok újra töltése, az orvosi rendelkezések alapján szabályszerűen zajlott. A kórtermekben pedig mosdóállványok és vizeskorsók is a betegek rendelkezésére állnak.

A konyhai és patikai edények mennyisége, minősége, higiénikus kezelése megfelelő, az ágyak, lószőr matracok és textíliák, edények, gyógyászati segédeszközök is elegendő számban és állapotban álltak rendelkezésre. Nagy raktárkészlet van azonban a már nem használható eszközökből, ingóságokból, melyet nyilvános árverésen javasolnak értékesíteni.

A jelentés az alábbi orvosi műszerek/eszközkészletek meglétét dokumentálja:

- egy nagy új típusú eszközláda;
- egy kisebb az operációkhoz;
- egy eszközkészlet a kőeltávolító műtétekhez;
- egy bonckészlet;
- három köpölyöző;
- egy szülészeti táská;
- egy mentőkészlet tetszhalottak élesztéséhez és a hozzá tartozó elektromágneses szerkezet;
- egy Knusman-féle mesterséges pióca.

Mindezek állapotával, mennyiségével elégedettnek bizonyultak a vizitátorok, éppúgy, mint a kórház kötszerkészleteivel, melyek utánpótlása az óbudai katonai raktárból történt.

A szakirodalmi ellátást a kórház „előírászerű és rendszeresen vezetett nyilván tartású” könyv- és folyóiratgyűjteménye biztosítja – olvasható a Relationban. Már a XVIII. század végén Brambilla által megfogalmazott szabályzat rendelkezett arról, hogy az ezred vagy fő-Chirurgusnak (az orvos megjelölés csak 1802-ben jelent meg a katonaegészségügyi előírásokban és szakirodalomban¹⁵) kötelessége volt alárendeltjei részére „az uralkodó által meghatározott szakkönyveket és szabályzatokat tanulmányozásra szétosztani”, különösen azoknak, akik a katonaeorvosi kurzuson részt vesznek, feladata volt továbbá annak ellenőrzése, hogy a szükséges kézikönyvek rendelkezésre állnak-e.¹⁶ Az alorvosok – írja Brambilla, mindenkor jussanak

15 Kirchenberger, Salomon: Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, Šafár, 1895. 15.

16 Brambilla, J. A.: Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten. Auf Befehl Seiner kaiserl. königl. apostol. Majestät Joseph des Zweiten. 1. Theil. Wien, Trattner, 1794. 67–68.

hozzá a jó anatómiai, orvosi és sebészeti kézikönyvekhez, elsősorban azokhoz, amelyeket a József Akadémia a katonáorvosok figyelmébe ajánl.¹⁷

A katonaegészségügyi rendszer 1850-es újrászabályozásában már konkrétabb elvárás fogalmazódik meg, ekkor jelent meg első alkalommal, hogy a helyőrségi kórházakban a legfontosabb szakkönyveknek rendelkezésre kell állniuk, ezen katonáorvosi szakkönyvtárak megteremtésére pedig a rendelkezés 100 fl. kezdő és évente további 40 fl. gyarapítási keretet határozott meg.¹⁸ (A szakirodalom ellátás kérdéskörének fontosságát jelzi az is, hogy az Armee- und Landes General Commando korabeli iratanyagában, az ügykörök meghatározásában a könyv- és folyóirat előfizetések önálló iratcsoportot, ügykört alkottak.¹⁹)

A kezelést igénylők közül három kiemelt csoport mennyiségi változásait részletesen is prezentálja a vizitációs jegyzőkönyv, ezek szerint az előző bejárás óta felvettek közül skorbutban 145-en, a venereás betegségekben 1817-en, rühösségben pedig 867-en szenvedtek, ez az összes eseteknek megközelítőleg egyötöde. Az elmúlt egy esztendőben kezelt 609 szemgyulladás egy része trachoma volt és még a korábbi járványból is maradtak páciensek a kórházban. Kezelésükben és a hadseregen belül a fertőzés továbbterjedésének megakadályozásában nagy szerepe volt a „Sanitäts-Polizei” vonatkozó katoná egészségügyi rendelkezései betartásának. Általánosságban a „beteg gondozása és ápolása kellő gondossággal és figyelemmel történik és az itt kezelt betegek elégedettségüket fejezték ki”.

A halálesetek statisztikai feldolgozásából kiviláglik, hogy a leggyakoribb halálokok a tífusz (114, az összes tífuszos beteg harmada), a TBC (101, az összes megbetegedés száma 1660 volt), a tüdőgyulladás (56) és a vérhas (40) voltak, tehát látható, hogy ezek a fertőző megbetegedések (az esetek majdnem háromnegyedében) jelentették a legnagyobb veszélyt a hadseregben. A halandóság három százalék alatt van, ez az előző évi adatokhoz képest érezhetően jobb eredmény és arányaiban megfelel az eltelt időszak egészségügyi helyzetének, vagyis annak, hogy nem volt jelentős járványos kiterjedésű megbetegedés.

A helyőrségi kórházban magától értetődően a pesti garnizon betegek nyerhettek gyógyulást, illetve hitveseik és gyermekeik, nekik tartották fenn a „nők és gyermekek” kórtermet, az „igényjogosulti kör” további kedvezményezettjei közé tartoztak a rendőrök, csendőrök és a fináncok. Civilek közül a katonák „háza népét” térítés ellenében vették fel kezelésre, vagy a sorozás során vizsgálatra beutalt hadköteles személyeket.

A gyógyíthatatlan betegeket igyekeztek a lehetőségekhez képest minél előbb elbocsátani és felülvizsgálatuk után szabadságolásukat, leszerelésüket javasolni.

A pesti helyőrségi főkórház fenti adatait azonban érdemes összehasonlítani másik katonái év²⁰ statisztikájával, illetve a Habsburg Birodalom teljes katonaegészségügyi

17 Brambilla, J. A.: Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten. Auf Befehl Seiner kaiserl. königl. apostol. Majestät Joseph des Zweiten. 1. Theil. Wien, Trattner, 1794. 85.

18 Kirchenberger, Salomon: Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, Šafár, 1895. 155.

19 Vö. a Hadtörténeti Levéltár I. 2. III. Armee- und Landes General Commando iratanyagát.

20 A katonái évet az előző esztendő november 1-jétől október végéig számolták. Vö. Carl von Bundschuh: Handbuch aller seit Militärjahre 1767, als dem Anfange des in der k. k. österreichischen Armee itzt bestehenden Militär-Oekonomie-Systems bis zum Schluße des Bürgerlichen Jahres 1821 erflossenen, und nach als Gesetz bestehenden Normal-Vorschriften. 3. Bd. Prag, Haase, 1822. 193.

2. táblázat.

A betegellátás statisztikai adataiként a jelentés a következőket közli

	<i>Betegek</i>	<i>Sebesültek</i>	<i>Összesen</i>
1855. október 4-én, az előző vizitáció alkalmával	1 126	400	1 526
azóta ott ápoltak	8 669	4 784	13 353
máshonnan átszállítottak	62	99	161
TELJES BETEGSZÁM	9 857	5 283	15 140
lábadozók	6 495	4 590	11 085
elszállítottak	2 529	283	2 812
dezertáltak	2	3	5
elhunytak	394	29	423
TELJES CSÖKKENÉS	9 420	4 905	14 325
1856. október 2-ai állapot	437	378	815

A kórházi ápoltak rang szerinti megoszlása
1855. október – 1856. október

közlegények		14 561
tisztek és tábori orvosok		56
katonafeleségek/szülések		53
katonanövendékek		75
pénzügyőrök		96
nők és gyermekek		15
invalidusok		42
fogvatartottak		262

rendszerének vagy hasonló katonai kórházának vonatkozó mutatóival. Természetesnek tűnne az a megoldás, hogy éppen az 1856-os esztendőből származzanak a vonatkoztatási pontok, eddigi levéltári kutatásaim során azonban az 1856–1857-es iratok között csak szórványosan fennmaradt és nagyrészt erősen sérült állapotú havi jelentéseket találtam, éves összefoglaló beszámolót nem.²¹ Így az 1855-ös katonai év (1854. november 1. – 1855. október 30.) éves kimutatásait veszem alapul.²²

Egy esztendővel korábban kicsit nagyobb volt a kórház betegforgalma: az 1854-es katonai esztendőről bennmaradt 675 fő, 1855-ben 12 778 új beteget vettek fel, rajtuk kívül 249 személyt máshonnan szállítottak a pesti helyőrségi fő kórházba, így – további besorolásokkal is – összesen 15 702-en részesültek hosszabb-rövidebb ideig tartó ellátásban. Közülük 9802 fő volt lábadozó, máshová 1703 beteget szállítottak át, egy katona dezertált, 615-en haltak meg, tehát a katonai év végére 12 311-en hagyták el

21 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1857. III/5. (12-34.) 2360. doboz. 12. iratcsomó.

22 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/17 és 10/19.

3. ábra.

Sérült irat az 1856-os katonai év katona-egészségügyi jelentéséből

(Forrás: a HM HIM HL)

az intézményt, így 1855 októberének végén, tehát majdnem egy hónappal a vizitáció után éppen 1491 személy gyógyult a Ludoviceum épületében.

A császári királyi magyarországi fő hadparancsnokság III. hadseregparancsnoksága alárendeltségében a pesti gyógyintézmény (annak budai és kiscelli/óbudai filiái, Garnisons-Filial-Spital) mellett a komáromi helyőrségi fő kórház és 33 ezred, valamint kiegészítő kórház, betegotthon vagy invalidusház tartozott. Az 1856 februári havi jelentés szerint²³ a pesti kórház rendszeresített ágyszáma téli és nyári időszakban is 1000 volt, ehhez jött a pest-budai katonák ellátására még a kiscelli 450, a budai fiókkórház 150 férőhelye, a másik helyőrségi fő kórházi rangot viselő intézmény, a komáromi, csak mintegy harmadára 322 betegre volt kalibrálva. Nagyobb létszámúnak számított az ezredkórházak közül a pozsonyi 317 fős kapacitásával és 165 kiegészítő helyével, a szegedi 240, a nagyváradi és a debreceni 200-200, valamint a kassai 189 ágyával.²⁴ Látható tehát, hogy a mai Honvédkórház elődje a Magyar

23 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19. Total Report.

24 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19.

Királyság legnagyobb katonai gyógyintézete, a teljes Habsburg Birodalomban is csak a két bécsi helyőrségi kórház volt nagyobb személyi állományát tekintve is.²⁵

Az azonos rangú és szerepű magyar társintézmény tehát a komáromi Garnisons-Haupt-Spital, ennek statisztikai kimutatásai nyújthatnak megfelelő összehasonlítási alapot a pesti kórház számára. A 1856 februári adatok alapján a pesti helyőrség alakulatai összesen 11 058 főt számláltak, a komáromi kórház potenciális elsődleges ellátási kötelezettsége 3058 katonai személyre terjedt ki. Így Pesten a fiókkórházakkal együtt összesen 1600 férőhely állt rendelkezésre, vagyis 6,9 főre jutott egy kórházi férőhely, Komáromban ez az arány kedvezőtlenebb volt, ott csaknem 9,5 katonára volt egy kórházi ágy rendszeresítve.²⁶

Mindezzel együtt a kórházi gyógyítási kapacitásával kapcsolatban már évekkel korábban felvetődött, hogy a pesti helyőrségi kórháznak meglévő két fiókkórháza (Buda és Óbuda) mellé egy harmadikra is szüksége lenne. A Hadtörténeti Levéltárban folytatott eddigi kutatásaim során átnézett anyagban 4. Filial-Spítalként említik már 1852-ben a Neugebäudeban lévő kórházat.²⁷ Dr. Franz Petter törzsorvos, a Pesti fő kórház akkori vezető orvosa pedig 1853. szeptember 15-én kelt és a 3. hadtestparancsnokságnak címzett levelében a kecskeméti katonai lovarda épületében átmenetileg elhelyezett 80 beteg hadfi számára a téli hónapok közeledtével megfelelő ellátásáról akart gondoskodni, ezért 400 beteg gyógyítására plusz férőhelyek megteremtését javasolta a Neugebäudeban működő fiókkórházban. Októberben pedig az új épületben tábori patika felállításáról is gondoskodott Petter doktor.²⁸

Az 1855-ös katonai évben a 3. hadtestparancsnokság territóriumán található gyógyintézményekben összesen 59438 beteget kezeltek, ebből 15702-en, mintegy negyedük, 26,4%-uk fordult meg a pesti fő kórházban, Komáromban 5149-en, az összes beteg mintegy 8,7%-a részesült kezelésben. A mortalitási arány Pesten 1:22, Komáromban 1:53 volt.

Az éves jelentésben regisztrált 51 műtétből 14-et végeztek el a pesti helyőrségi kórházban (a fiókkórházakkal együtt 16-ot), Komáromban pedig 14-et; ebben az évben tehát a kórház méretéhez képest viszonylag kevés műteti beavatkozásra volt szükség. Az operáló orvosok Dr. Eckhart főorvos (8), Dr. Goldner főorvosjelölt (1), Dr. Weber ezredorvos (4) és Dr. Klapetek főorvos (1) volt,²⁹ az 1856-os vizitáció jelentése azonban közülük már egyiket sem nevezi meg a kórházban akkor szolgáló doktorok között.

A kórházbejárás dokumentumában a különféle betegségekben szenvedők létszámadatai jól mutatják, hogy milyen nagy számban voltak jelen fertőző betegségek a laktanyák zárt közösségeiben, így a katonák körében különleges jelentősége volt a védőoltásoknak, illetve az újraoltásoknak. A császári sereg gyógyintézeteiben az

25 Metz, Heinrich: Sanitätswesen der k. k. österreichischen Armee. Kremsier, Gusek, 1876. 358–359.

26 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19. Total Report.

27 HL. I. 2. III. Armee Commando. 1853. Präs. (1-76.) 1830. doboz. 30., 35. 40., 60., 68. iratok.

28 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1853. III/5. (23-48.) 1829. doboz. 38/6., 44/2., 46/1. iratok.

29 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19. Ausweis über die ... vorgenommenen chyrurgischen Operationen.

1855-ös katonai évben összesen 3267 személy kapott valamilyen oltást, közülük 3243 volt katona; maga a pesti kórház civileket nem oltott és a statisztikai kimutatás mindösszesen 54 személy (újra)oltásáról tájékoztat, 62 fő a mezőhegyesi katonai kórházban és a kisbéri kiegészítő kórházban részesült védőoltásban, az oltások fennmaradó igen nagy része, 3127 vakcina (96%) az egyes alakulatoknál került megelőző céllal felhasználásra.³⁰

Az élelmiszer, illetve italkészletek és a vízellátás kérdéseiben sem találtak kifogásolni valót az ellenőrzés során. A gyógyszerek minősége, mennyisége, tárolása, annak higiéniai körülményei és felhasználása is rendben találtattak köszönhetően Johann Biber tábori patikusnak és Franz Erwein beszerzőnek,³¹ illetve a pesti katonai gyógyszerraktárnak. Idő és lehetőség hiányában a kórházban nem volt mód gyógynövények termesztésére és piócák begyűjtésére.

A tűzifa aprításához fűrészgép állt rendelkezésre, célszerű kályhák és a kórtermekben hőmérők is voltak. A világítást a szobákban fagygyú, a folyosókon, illemhelyeken és a lépcsőházakban olajlámpák biztosították.

A jegyzőkönyv közlése szerint a vizsgálat idején a kórház személyi állománya a következő volt.

A kórházparancsnok Leonhard Rampelt von Riedenstein (az 1856-os Militär-Schematismusban Leonhard Rampelt von Rüderstern³² névformában szerepel) főhadnagyi rangban vezette az intézményt, felügyelő tisztje Kajetan Riedl százados volt.

Az orvosi kar megfelelő létszámú volt, szolgálatát kellő szorgalommal látta el és szakszerű vezetés alatt állt Dr. Franz Petter főtörzsorvos irányítása alatt, aki 1856. augusztus 1-je óta viselte e rangot. Szakmai és irányító munkájával, elkötelezettségével mindenben a betegek javát szolgálta tevékenységével a vizitációs jelentés maradéktalanul elégedettnek mutatkozott. Éppígy a kórházi gyógyítással és ápolással, az orvosok felkészültségével is, kivétel ez alól egyedül Dr. Wenzel volt, akiről külön jelentés készültére utal a jegyzőkönyv.

A különféle típusú betegségekben szenvedők gyógykezelésére kijelölt kórházi osztályok (sebesültek, fertőző betegek, poszlásas (maláriás) betegek, kiütéses betegek, illetve a lábadozó részleg elkülönítését szabályzat rendelete el.³³

Ezek vezetői orvosai:

Dr. Adalbert Wenzel ezredorvos, a komáromi helyőrségi kórház állományából;

Dr. Michael Waldstein ezredorvos, a 8. vadászszázalóajtól;

Dr. Josef Kopfmüller ezredorvos, a 4. gyalogezredtől;

Dr. Franz Pfeiffer főorvos, a 35. gyalogezredtől;

30 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19. Summarischer Impfungen- und Revaccinations-Ausweis.

31 Vö. Militärs-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 808. és Uaz. 1858. 783.

32 Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. 1856. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 101.

33 Instruktion für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitälern angestellten Feld-Chirurgen. Wien, Trattner, 1779. 21.

Dr. Josef Klabutschar ezredorvos, a pesti helyőrségi kórház saját állományában.
(Az 1856-os Militär-Schematismus szerint a kórház másik ezredorvosa Carl Gernath.³⁴) Feladatuk az adott részleg szakmai irányítása volt és felelősségük kiterjedt az adminisztratív feladatok ellátására is. Őket dicséri a betegdokumentációk pozitív megítélése a vizitáció során.

A gyógyító tevékenységben segítségükre voltak az osztályok alorvosai:

Anton König a 4. gyalogezredtől;

Ferdinand Benkő a 20. gyalogezredtől;

Guistaf Sieber a 11. vadász-zászlóaljtotl;

Georg Kiener az 5. utász-zászlóaljtotl;

Johan Stefezius és Anton Leyrer a kórház saját állományában.

Valamint a tábori segédorvosok:

Ignaz Merva, Ignaz Rieger, Johann Mossbauer és Moritz Mestenhauser a kórház saját állományában;

Josef Freist a 20. gyalogezredtől;

Franz Reif a 27. gyalogezredtől;

Franz Müller a 32. gyalogezredtől;

Franz Schmidt a 33. gyalogezredtől;

Hermann Barvig és Johann Siegel a 35. gyalogezredtől;

Michael Wolf a 10. tüzérezredtől, illetve főorvosi aspiráns

Dr. Maximilian Krausz.

Mindannyian rendelkeznek a megfelelő orvosi és fogorvosi eszközökkel és a gyakoronokok kivételével a tábori orvosi készlettel is.

Az 1779-es szabályzat vonatkozó paragrafusai alapján 100 betegre egy fő- és négy alorvosnak/kirurgusnak kellett jutnia. Az alorvosok közé számítanak a gyakoronokok is. Száz lábadozó kezelésére csak két alorvossal számol a rendelkezés. Ennek a létszámnak akkor is elegendőnek kell lennie az instrukció szerint, ha valamelyik orvos megbetegszik, vagy ha a betegek száma az osztályon 150-re emelkedik. A rendelkezés előírta, hogy az orvosok havonta váltakozva szolgáljanak a különféle betegeket, illetve a sebesülteket kezelő részlegekben, így rutinjuk folyamatosan gyarapodik az általános orvoslás és a sebészet területén is.³⁵

A pesti Garnisons-Haupt-Spital akkori orvosi létszáma tehát a kórházat vezető főtörzsorvos mellett egy főorvos és négy ezredorvos, valamint 18 egyéb orvos volt, ez négy gyógyító és egy lábadozó osztályra számolva valóban megfelel az előírásoknak, egy-egy orvosra a rendszeresített ágyszámot alapul véve átlagosan 43,65, a vizitáció pillanatában pedig 32,55 beteg és 117, illetve 54,66 lábadozó jutott. Ez valóban messze jobb arány, mint az 1779-es elvárások.

34 Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. 1856. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 101.

35 Instruktion für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitalern angestellten Feld-Chirurgen. Wien, Trattner, 1779. old. 12.

Az egyes részlegeknek a kórház állományához tartozó vagy szolgálatra oda vezényelt orvosai mellett külső felelősei is voltak, feladatuk nem a gyógyításra, hanem a működtetésre terjedt ki:

- az I. kórházi részlegben tevékenykedett Nagy Anton hadnagy a 35. gyalogezredtől és Johann Hübsch főhadnagy a 8. vadászászlóaljtotól;
- a II-ban Alois Kraipl hadnagy a 2. egészségügyi alakulattól, a barakkokban Josef Marian hadnagy a 4. gyalogezredtől;
- a III. kórházi osztályon Johann Bartl hadnagy a 35. gyalogezredtől;
- a IV-ben Heinrich Gluth hadnagy a 35. gyalogezredtől.

A barakkok konyhájának felelős Franz Kapfhammer hadnagy a 4. gyalogezredtől, a gazdasági tiszt és a betegek ruháinak megőrzésére rendszeresített raktár vezetője Ferdinand Krug hadnagy a 4. gyalogezredtől. Feladata az újonnan beérkező betegek levetett ruháinak tisztítása, szükség esetén fertőtlenítése és megőrzése a kórházból való távozásukig.

Állandó szolgálatot látott el a strázsamester, a kórház vezetője, 12 káplár (tizedes), 12 főápoló, 51 beosztott ápoló, rajtuk kívül a helyőrség állományából 13 további káplár, két őrvezető és 121 közkatoná, összesen 214 (213) fő. (Érdemes ezt az adatot összevetni az 1856. februári havi kimutatásban szereplőkkel. Ahogyan már szó volt róla, a komáromi helyőrségi főkórház volt hasonló jogállású, de csupán harmadakkora intézmény, mint a pesti. Az ápolók rendszeresített létszáma azonban Pesten 110 volt, Komáromban pedig 115.³⁶⁾ A jelentés megítélése szerint ez a létszám az akkori betegszámhoz mérten mindenképpen szükséges és elegendő.

Az ápolók szükséges kiképzéséről, felkészítéséről az orvosok gondoskodnak.

Ápolónők alkalmazásáról a személyzet összetétele kapcsán nem szól a beszámoló, de a női és gyermekkorú betegek külön szobájával összefüggésben említődik, hogy itt női ápolók teljesítenek szolgálatot, a szülések levezetésére általában bábákat hívtak, szükség esetén azonban orvosi segítséget szintén kaptak a kismamák.

A beteg testi gyógyításának feltételei mellett a kórház bejárása során a lelki gondozás mikéntjére ugyancsak figyelmet fordítottak. A leírtakból ismeretes, hogy a kórház táboriga papja Carl Tatarko volt, aki minden vasárnap és néha köznapokon is misézett a kórházi kápolnában. A nem katolikus betegek számára szükség esetén saját religiójuknak megfelelő lelkészt hívtak, az elhunytak eltemetése szintén a vonatkozó előírásokban foglaltak szerint történt.

Az adminisztratív kötelezettségek ellátása tekintetében a jelentés megállapította, hogy a személyzetről és a személyi állományról, a szolgálatra vezényeltokról és a betegekről a felvételi iroda megfelelő nyilvántartást vezet, az egészségügyi adatokat tartalmazó iratok az orvosi ügyeleti szobában találhatóak. A kórházi bizottság rendszeresen ülésezett, itt a betegek szükségleteivel és az adminisztrációval, gazdasági kérdésekkel és a hivatali igazgatással kapcsolatos kérdéseket tárgyalták meg, az eredményekről jegyzőkönyvet készítettek.

A kórház működésének általános értékelése szerint „nem lehet nem észrevenni, hogy összes munkatárs buzgón teljesíti kötelességét és tevékenységük folyamatos

36 HL. I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/17. Nachweisung des Krankenwärtnerpersonals.

javítására törekszik, így az intézmény példaértékűnek lesz tekinthető, ha a jelenlegi hiányosságokat kiküszöbölik”. A jegyzőkönyv éppúgy a követendő „példa” kifejezést használja, mint az 1850-es előírások a helyőrségi kórházi funkciók egyikeként. Az elvárt fejlesztésekre vonatkozólag a vizitációs jelentés a következő javaslatokat fogalmazta meg: új, kellő méretű és számú vizeskorsó beszerzése, mosdószekrények és lavórok rendszeresítése a kórtermekben, bizonyos betegszobákba szekrények beállítása az ágyneműk és eszközök számára, illetve támlás pihenőpadok elhelyezése, a fürdőszobák korszerűsítése a „kulturált” fürdéshez, gőzmosoda kialakítása szárító- és vasalóhelyiséggel együtt. A fertőző betegek textiliáinak kezelésére elkülönített szárító és fertőtlenítőhelyiség kialakítását ajánlja. A jobb helykihasználás érdekében a kicsi előterek megszüntetését szintén célszerűnek tartották. Ezen, az egészségügyi intézmények számára nélkülözhetetlen fejlesztéseket a hadfőparancsnokságnak az 1856. június 18-án kelt III/7. ügyosztály 2676. számú építészeti típus-terv és költségkalkuláció alapján rendelte felterjeszteni a bizottság.

Összességében az 1856-os kórházbejárás dokumentumai, illetve a vonatkozó szakirodalom, a hatályos előírásokban foglaltak, a (helyőrségi) kórházakkal szemben támasztott elvárások és azok alakulásának rövid áttekintése, valamint a vonatkozó statisztikai adatokból levonható következtetések információi érdekes mozaikképet adnak a pesti helyőrségi főkórház 1855–1856-os működéséről. A hosszabb lélegzetű már elvégzett és még elvégzendő kórház-történeti kutatás eredményeiből ez csak egy „pillanatfelvétel”, amely árnyalni hivatott a Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Honvédkórháza történelmi gyökereiről, hosszú múltra visszatekintő tradícióiról való ismereteinket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Tibor: A Magyar Hadi Főtanoda, 1848–1849. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1999. 303–351.
- Ács Tibor: A magyar katonai akadémia előtörténete: A tervtől a megnyitáig (1790–1849). In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 2013. 73–102.
- Beck Antal: A Ludoviceum. In: *Harczi Világ: A Honvéd melléklapja*. 1871. június 15. 99.
- Brambilla, J. A.: *Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten*. 1. Theil. Wien, Trattner, 1794.
- Brambilla, J. A.: *Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten*. 1-2. Theil. Wien, Trattner, 1788–1789.
- Bundschuh, Carl von: *Handbuch aller seit Militärjahre 1767, als dem Anfange des in der k. k. österreichischen Armee itzt bestehenden Militär-Oekonomie-Systems bis zum Schluß des Bürgerlichen Jahres 1821 erflossenen, und nach als Gesetz bestehenden Normal-Vorschriften*. 3. Bd. Prag, Haase, 1822.
- Hübler, Franz: *Militär-Oekonomie-System der kaiserlich königlichen Armee*. 2. Bd. Wien, Verlag der Geistinger'sche Buchhandlung, 1820.
- Instruktion für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitälern angestellten Feld-Chirurgen. Wien, Trattner, 1779.
- Kirchenberger, Salomon: *Chronologische Tabellen zur Geschichte des k. und k. österr.-ungar. Militär-Sanitätswesens*. Wien, Šafár, 1896.
- Kirchenberger, Salomon: *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*. Wien, Šafár, 1895.
- Metzl, Heinrich: *Sanitätswesen der k. k. österreichischen Armee*. Kremsier, Gusek, 1876.

- Militär-Sanitäts-Reglement. Wien, Hof- und Staatsdruckerey, 1808.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. 1856.
Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. 1858.
Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1858.
- Pogányné Rózsa Gabriella: A Honvédkórház 120 éve – 120 years of the Military Hospital.
Budapest, Zrínyi, 2019.
- Reglement für die kaiserl. königl. Feldchirurgen in Friedenszeiten. 1. Theil. Wien, Trattner, 1789.
- Revidirter und verbesserter Auszug aus dem Militär-Sanitäts-Reglement.
Wien, Hof- und Staatsdruckerey, 1815.
- Sági Erzsébet: A pesti császári és királyi helyőrségi kórház. In: Orvosi Hetilap. 2001. 957–959.
- Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: A Ludovika egykor és most. Budapest, Zrínyi, 2018.

HM HIM HADTÖRTÉNETI LEVÉLTÁR DOKUMENTUMAI

- I. 1. General Commando. 1785. évi 183. vagy 1789. évi 271. dobozban a 34. ügykör.
- I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1853. III/5. (23-48.) 1829. doboz. 38/6., 44/2., 46/1. iratok.
- I. 2. III. Armee Commando. 1853. Präs. (1-76.) 1830. doboz. 30., 35. 40., 60., 68. iratok.
- I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/17.
- I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (9-20.) 2179. doboz. 10/19.
- I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1856. III/5. (21-24.) 2180. doboz. 21/7.
- I. 2. III. Armee und Landes General Commando. 1857. III/5. (12-34.) 2360. doboz. 12. iratsomó.